

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

II том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

Ғылыми-редакциялық кеңес:

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жакып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболат, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаева**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

А 13 **Абайтану.** Таңдамалы еңбектер. II том. Ойлар мен толғаныстар
/ құраст., түсінік жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы,
Н. Нүрәділ; жауапты ред. Ө. Тарақ; жалпы ред басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 264 б.

ISBN 978-601-04-1283-5

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Екінші томға абайтану саласында 1940 жылдан 1960 жылға дейін жарық көрген, уақыт сынынан өткен, ғылыми және тағылымдық маңызы үлкен еңбектердің таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

II томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді.

Том 3979/ГФ4 «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1282-8

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

АБАЙДЫ АРМАНДАСАҚ

Қай халықтың да белгілі бір заманда бетке ұстап, бедел тұтар дара тұлғалы данышпаны болады. Ол өзінің озық ой, санасымен халқының тарихи дамып жеткен бүгінгі рухани дәрежесін таныта отырып, оның алдындағы болашақ мұрат межесін меңзейді. Сондай кісінің бірі және бірегейі біздің қазақ халқының өткен ғасырда өмір сүрген ұлы ұлттық ақыны Абай екені әмбеге аян. Абайды 1936 жылғы тұңғыш мақаламда алғаш рет «Ұлы ұлттық ақын» деуіме И.Г. Белинскийдің Пушкинді дәл осылай бағалауы бірінші себеп болған еді. «Ұлттық ақын – ұлы іс!» – депті ұлы сыншы, – Пушкиннің ұлттығы жайлы біздің айтарымыз: ол өз бойындағы халық өмірінің географиялық және физиологиялық белгілерін бейнелемеуі мүмкін емес еді, неге десеңіз, Пушкин – жай ғана орыс емес, сонымен бірге бойына табиғи жаратылысынан данышпандық күш дарыған орыс. Оның поэзиясының халықтығы мен ұлттығын атағанда, бұдан біз оның аса ұлы көркемдік тақтын көреміз».

Пушкин жаратылысындағы осынау Белинский атаған негізгі қасиеттерге принципті ұқсастық қазақ жағдайында Абайға да тән деп біліп, 1936 жылы Ленинградта кандидаттық диссертациямның тақырыбын «Пушкин және Абай» деп қойғаным бар. Бұл тақырып газетте де, кітапта да осылай жарияланды. Абай туралы аз жазылып жүрген жоқ. Кімде болса оның ұлылығына ешқашан шек келтірмейді. Бірақ мәселе Абайдың ұлылығын жәй ғана мойындап қоюда емес. Сол ұлылықтың терең сырын, мәнін алдымен өзің ұғып, өзің танып, оның үстіне мүмкін қадар өзгеге жеткізу жайында. Міне, мәселенің қиын жері осында. Біздің қазақ жерінің шығысына таң сәріде жарқырап туған Шолпан жұлдызындай ұлы Абай халқымыздың дара туған данышпан тұлғасы, жарығы мен жалыны еді ғой. «Таңсәрі» демекші, Абайдың дүниеге келіп, төңірегіне нұр шашқан заманы, қазақ даласының қараңғылығы әлі сейілмегенімен, тағдырлас көрші Россияда революциялық жағдай өріс алып, нысанаға жақындаған шақ болатын. Бұл шақ қазақ халқының да көзі ашық өкілдерінің ояна бас-

тау қарсаңы болғанын білеміз. Сол қарсаңда Ленин айтқандай, «Орыс революциясының айнасы» саналған Лев Толстой творчествасынан көңіліне көп әсер түйген қазақтың Абайы ертеңгі атар таңын армандап, өз ортасының бүгінгі болмысын, оның ащы шындығын ақындық айнаға түсірген ұлы суреткер болғаны аян. Мұны қазақ ортасының санаулы қауымы ерте-ақ ұғынып, оның ұлылығына ешқашан күмән келтірген емес. Оның данышпандық ақыл-ойына, ақындық үздік талантына өлеңін оқыған сауатты да, оқымай, тек естіген сауатсыз да ұйып тындап, сүйсіне қабылдайтын.

Осында қандай сыр бар, нендей себеп бар? Мұны әркім әр кезде өзінше әр қырынан алып, әртүрлі түсіндіріп келеді, әлі де әр қилы пікірлер айтушылар бар. Бірақ олар Абайдың ақындық атағы төңірегінде емес, оның туындыларының терең сырын қалай ұғып, қандай сабақ алу қажет дейтін түйінді мәселе төңірегінде. Бұлар жайында айтар ой, түйер түйін әлі де баршылық.

Орыс халқының XIX ғасырда өмір сүрген екі бірдей алып жазушысы, алдымен, Пушкин, соңынан Лев Толстой – әдебиетінің даңқын дүние жүзіне шығарған дара данышпандар екені әлдеқашан әммеге аян. Соның өзінде бұл екеуінің мұхит творчествосының терең де күрделі көркемдік сыры мен қасиеті әлі күнге дейін күн тәртібінен түскен жоқ.

Ендеше Абай мәселесі бұлардан арман жатыр – әлі алысырақ. Сондықтан бұл мәселенің анықтамасының үлгі-өлшемі ретінде, алдымен, ұстазы Пушкиннен бастап, Лев Толстой таразысымен баламалауда маңызды мән бар. Абайды тану үшін, оның ұлылығы мен ұлттығын түсіну үшін, бір жағынан, Белинский көзімен Пушкинге қарап, екінші жағынан, Ленин көзімен Толстойға қарап, Абай ақындығының ұлылығы мен ұлттығын Абай творчествосының тарихи-әлеуметтік, идеялық-эстетикалық тұрғысын тануға болады.

Пушкин қазақ оқушыларына алғаш Абай арқылы жол ашты, қазақ оқушысы оны жақсы қабыл алды. Абай аударған Татьяна мен Онегиннің хаты сияқты «Евгений Онегиннің» үзінділері қазақ халқына тамаша ұнап, кейін қазақ даласының ең сүйікті өлеңі болып кетті. Қазақ оқушылары Пушкин өлеңдерінің күшін, музыкасын, өмірлік мағынасын сезімділігін түсінді. Абай-

дың аудармасы арқылы орыс халқының ұлы ақынымен жақындығын сезе бастады, өйткені Пушкин жалғыз орыс халқы емес, басқа халықтардың да өмірін, тұрмысын, характерін сүйіп, жете зерттеп олардың ұлттық ерекшеліктерін өзінің мәңгілік образдарын көрсеткен. Пушкиннің сондай халықтық ақын болғандығынан қазақ халқы оның творчествасын сүйіп қарсы алды. Абай оған арнап жалынды өлеңдер жазды. Пушкин халық өмірін шындық тұрғысынан, тарихи көзбен болжайды, адам баласын шексіз сүйетін еді, характерлерін суреттегенде халық әдебиетінің бай қазынасынан пайдаланды. Халық әдебиетінің сюжетін мейлінше көп және өте қонымды түрде пайдаланған, сондықтан да Пушкиннің халықтық қасиеттері Абайдың «кеудесіне» қонып кеткен. Пушкиннің тарихи орны, бүкіл творчествасының характері Абайға белгілі үлгі болған. Пушкиннің үлгілерінің көп белгілері ақын Абайға идеал болған. Пушкин мен Абайдың арасынан аналогия жасап қарауға болмайды, өйткені екеуі – екі заманда, түрлі тарихи жағдайларда жасаған адамдар. Дегенмен екеуінің ұқсас жерлерін айтпай болмайды.

Пушкин туралы Белинский: «Халықтық сатира, көркемдік – ол Пушкин поэзиясының молдығы, байлығы және оның бұл қасиеттері аса жоғары көрікті кемелденген сатыға жеткен», – дейді. XIX ғасырдың аяқ кезінде Абайдың аудармалары қазақ әдебиетінде болған үлкен оқиға екенінде талас жоқ. Бірақ аз үзінді аудармаларынан Пушкин қазақ әдебиетінің өсуіне қаншама, зор әсер еткенін, Пушкин мұрасын көпшілік арасына тарату, оның көркемдік идеяларын қазақ әдебиетіне енгізу жөнінде Абайдың аса зор мәнін толық шеше алмаймыз. Абай Пушкинге бүтіндей бағынып кеткен аударушы емес. Абай – Пушкиннің қызу, жалынды шәкірті. Аудару – Абайдың Пушкиннен оқудағы бірінші сатысы, ол оқуы ұлы орыс ақынының мұрасын өз бетімен талқылап оқу мақсатына бағынған.

Абай Пушкиннен көп аударған жоқ. Бірақ сол өз аудармасының ішінде түпнұсқадан тыс шығып, аударманы өзінің творчестволық жұмысының бір бөлшегі етіп кеткен жерлері аз емес. Ойлап қарасақ, ол кездейсоқ істелген емес, өйткені сөйтіп жүріп, Абай Пушкиннен шеберлік әдістерін үйренген. Абайдың бұл жолы кең творчестволық жұмысында өзін ақтады. Абай творчество-

сы гүлденген 80-жылдар Лермонтовты аударды (1882). Орыстың тамаша шығармаларының ескерткіштермен алғаш танысқаннан кейін, 1884 жылы былай деп жазды:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Өзінің бұрын бос қалған жерлерін сезіп, орыс мәдениетін білу қажет деп ұмтылғаны емес пе!

Пушкиннің поэзиясы Абайдың творчествосына қандай әсер етті, екі ақынның творчествосында қандай ортақтық бар деген мәселеге кері айналсақ, Пушкин поэзиясы қазақ әдебиетінің гүлденіп, өршуіне қуат жеткізетін тамыр болды деуге болады. Абай еліктеген емес, ол қолтума поэзиясын тудырды, бірақ оның поэзиясы Пушкин поэзиясымен табиғи туысқан болды. Пушкин поэзиясында Белинский тапқан халықтық, сатира, көркемдік деген үш элемент Абайдың поэзиясында да табылады.

Өмір, адам деген тақырып – Пушкиннің де, Абайдың да сүйетін, қызық тақырыбы. Екеуі де шын көңілімен жарқын өмір, бақытты, ерікті адам үшін күреседі. Екеуінің шығармасында да халықтың, еңбекші адамның үміті, тілегі көрініп тұрады, олардың ұстанған туы осы. Көп жерлерде олардың, әсіресе Абайдың поэзиясында уайым, қайғы таңбалары көрініп тұрады. Ол – сол уақыттағы қоғам арасы қатынас жағдайларында идеялары жүзеге шығуға мүмкіндік жоқтығының белгісі. Бірақ екеуінің творчествосында да реакция ақындарына лайық меланхолия, мистика, пессимизм, өмірден қашу деген жоқ. Қайта Пушкин мен Лермонтовтың, оның ішінше Абайдың қайғысында ерлік, қайрат күшті.

Но не хочу, о други, умирать,
Я жить хочу, чтобы мыслит и страдать.
И ведаю: мне будет наслаждение
Меж горестей, забот и тревоженья.

Бұл сөздің ішінде ұлы Пушкиннің шексіз күшті, қуанышты өмірге ұмтылған өжет кескіні айқын көрініп тұр.

Бұл жерде Абай поэзиясында сатира мен қайғы басымырақ екенін айтып кетпей болмайды. Бірақ Абай заманындағы қоғам тұрмысындағы шенқұмарлық, паракорлық, өтірік, өсек, менмендік, мақтаншақтық сықылды мерездерді қатты сынап, айтқаны болмаған соң ақын нали келіп, сәлден кейін қайтадан жаңа қайратқа мініп отырады да:

Мен мақтанның құлы емес,
Шын ақылға зорлық жоқ.
Ант үрған көп, бұл емес,
Өлім барда қорлық жоқ, –

деді.

Абай Пушкин сияқты неше түрлі қиындықтың ортасында өзінің мойымас ақындық дәрежесін таза сақтайды, таптық қоғамның нәтижесінде адамның бұзылып бара жатқан кескінін мазақ қылып, көркем сөзімен олардың адамдық қасиетін жоғалтпауына шақырып, жарық болашақ туралы ой салады, көңілде үміт тұғызады. Абайдың творчествосында ақындық көзқарастарымен бірге Пушкинмен қайнап біткен идеялық Пушкиннің көркем сурет беретін әдіс дәстүрі де көп табылады. Абайдың өлең туралы: «Тілге жұмсақ, жүрекке жылы тиіп, теп-тегіс жұмыр келсін айналасы», – деген бағасы дәл өз өлеңіне келеді. «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын, қазақтың келістірер қай баласы?» – деген сұрағына ақынның өз өлеңі толық жауап береді. Абай поэзиясы, тұтас алғанда да, Лермонтов поэзиясы сықылды пікірге толы, сезімге бай, кернеген ызалы және Пушкин поэзиясы сықылды мүсіндей мөлдір таза, ашық жарқын, музыкалы екенін көреміз.

ТҮСІНІКТЕР

1. Әуезов М. Абайдың өмірбаяны. Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 20-том. Монография мен мақалалар / жауапты шығарушылар: Л. Әуезова, З. Серікқалиев. – Алматы: Жазушы, 1985. – 26-90-беттер; Абай институтының вебсайты.

2. Бекқожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Коммунист. – №9. – 1940. – 27-36-беттер; Абай институтының вебсайты.

3. Бөжеев М. «Евгений Онегин» Абай аудармасында. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / құраст. филология ғылымдарының докторы, профессор Нығмет Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1986. – 209-224-беттер; Абай институтының вебсайты.

4. Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: «Қазбірмемл.» баспасы, 1945. – VII-XXIV беттер; Абай институтының вебсайты.

5. Мүсірепов Ғ. Қазақ әдебиетінің өркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орны. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: «ҚазССР ҒА» баспасы, 1954. – 30-37-беттер; Абай институтының вебсайты.

6. Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны // Социалистік Қазақстан. – 15 май. – №94 (2859). – 1945; Абай институтының вебсайты.

7. Жұмалиев Қ. Абай шығармаларындағы шындық және әлеуметтік теңсіздік мәселелері. Баспасөз бетінде жарияланған: проф. Қ.Ж. Жұмалиев Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. 2-том. – Алматы, 1960. – 83-110-беттер; Абай институтының вебсайты.

8. Қаратаев М. Абайды армандасақ. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 155-159-беттер; Абай институтының вебсайты.

9. Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА баспасы, 1954. – 162-172-беттер; Абай институтының вебсайты.

10. Тәжібаев Ә. Абай және қазақ лирикасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Мақала алғаш рет 1945 жылы «Майдан» журналында басылған, автордың «Өмір және поэзия» кітабында жарық көрген. Мақала ақынның бес томдық шығармалар жинағының төртінші томында жарияланған басылымы бойынша берілді: Тәжібаев Ә. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Ғылыми еңбектер. – Алматы: Жазушы, 1981. – 26-58-беттер; Абай институтының вебсайты.

11. Бекқожин Х. Абай және «Дала уалаяты». Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 355-364-беттер; Абай институтының вебсайты.

12. Мұқамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында (үзінді). Баспасөз бетінде жарияланған: Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығар-

малар жинағы. I том. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Алаш, 2005; Абай институтының вебсайты.

13. Омаров І. Ата сөзі. Баспасөзде жарияланған: Омаров І. Өмір мен өнер (очерктер, мақалалар, өлеңдер, хаттар, естеліктер) / құраст. Қ. Құрманғали. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖПС, 2012. – 286-291-беттер.

14. Қоңыратбаев Ә. Абай Құнанбаев. Баспасөзде жарияланған: Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқу құралы / құраст., алғы сөзін жазған Т. Қоңыратбаев. – Алматы: Санат, 1994. – 147-167-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Әуезов М. Абайдың өмірбаяны	3
Бекқожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны	68
Бөжеев М. «Евгений Онегин» Абай аудармасында	85
Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері	103
Мүсірепов Ғ. Қазақ әдебиетінің өркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орны	119
Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны	127
Жұмалиев Қ. Абай шығармаларындағы шындық және әлеуметтік теңсіздік мәселелері	143
Қаратаев М. Абайды армандасак	163
Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы	168
Тәжібаев Ә. Абайдың лирикасы	178
Бекқожин Қ. Абай және «Дала уалаяты»	203
Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында	213
Омаров І. Ата сөзі	235
Қоңыратбаев Ә. Абай Құнанбаев	240
Түсініктер	261

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ

ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

II том

Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *Г. Рүстембекова*
Компьютерде беттеген және
мұқабаны безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБН №8549

Басуға 06.10.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 16,5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1507.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.